

IV PAZINSKI MEMORIJAL KATEDRE ČAKAVSKOG SABORA ZA NOVIJU POVIJEST ISTRE

Arhivska građa o Istri 1918—1943. u našim arhivima

U Pazinu je od 26. do 28. rujna 1973. godine održan IV Pazinski memorijal — znanstveni skup posvećen 30. godišnjici sjedinjenja Istre, Slovenskog primorja, Rijeke, Cresa i Lošinja, Zadra i Lastova s Hrvatskom i Slovenijom u novoj Jugoslaviji.¹

U radu ovog znanstvenog skupa učestvovali su i članovi Saveza društva arhivskih radnika Jugoslavije, koji su podnijeli deset saopćenja o arhivskoj građi o Istri 1918—1943. koja se čuva u našim arhivima.

Josipa Paver, arhivist Arhiva Hrvatske iz Zagreba, u svom izlaganju navela je, da se arhivska građa značajna za gospodarsku, političku i kulturnu povijest Istre iz perioda 1918—1943. godine nalazi u većem broju arhivskih fondova i zbirki Arhiva Hrvatske. Ta građa može se podijeliti u dvije osnovne skupine: upravnih organa vlasti i arhivska građa nastala radom javnih, političkih i kulturnih radnika.

U prvoj skupini arhivske građe najznačajnija je ona Sreskog načelstva u Kastvu i općine kastavske, koju nadopunjuju spisi Zemaljske vlade u Zagrebu, Odsjeka za Istru i velikog župana Primorsko-krajiške oblasti, a u manjoj mjeri podaci iz građe Savske banovine i Banovine Hrvatske.

Arhivska građa fonda Sreskog načelstva i Općine Kastav sadrži 22 kutije spisa iz 1921—1941. godine. To su u prvom redu spisi Kotarskog predstojnika u Kastvu (18 kutija) i Općine Kastav (4 kut.). Iako su ovi fondovi po obimu mali, u sadržajnom pogledu su veoma bogati i zanimljivi.

Odsjek za Istru Zemaljske vlade u Zagrebu osnovan je 1919. god. a djelovao je do 1922. godine; trebao je voditi brigu i poslove o Istri dok se ne riješi pitanje njene pripadnosti. Fond je sačuvan dosta cjelovito, a sadrži 17 pomoćnih knjiga i 36 kutija spisa.

Primorsko-krajiška oblast obuhvatala je i područje Istre koje je pripalo Jugoslaviji; sjedište velikog župana bilo je u Karlovcu a zanimljivi su strogo povjerljivi i povjerljivi spisi iz godine 1927—1929.

U arhivskim fondovima Savske banovine (1929—1939) i Banovine Hrvatske (1939—1941), koji su veoma obimni mogu se naći podaci i o ovim krajevima.

¹ Vidi: Dometi, god. 6 broj 9—10 1973. god.

Arhivski fond ZAVNOH-a sadrži malo podataka o Istri; jedan od značajnijih priloga je: Dr Oleg Mandić »Analiza političkih prilika u Istri pod fašizmom«.

Drugu skupinu sačinjava rukopisna ostavština kulturnih i javnih radnika, od kojih je svakako najznačajnija i od neprocjenjive vrijednosti ona Vjekoslava Spinčića. U cjelosti je sačuvana i odnosi se na drugu polovinu 19. i početak 20. stoljeća. Obuhvaća 133 kutije spisa, sređena je, inventarizirana i mikrofilmirana. Najvećim dijelom potječe iz godina 1882 — 1918. kada je Vij. Spinčić djelovao kao zastupnik; značajna je i građa koja je nastala nakon tog vremena.

Ljiljana Modrić, arhivist Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta iz Zagreba, upozorila je da se arhivska građa, koja se čuva u njihovom arhivu, dijeli na tri grupe:

Prva grupa iz vremena 1918—1941. godine, druga grupa je nastala u vrijeme 1941—1945. i to je period narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i treća grupa je zbirka memoarske građe.

Prva grupa nastala je prikupljanjem dokumenata iz vremena 1918—1941. godine i ima poseban karakter, jer je nastala iz pojedinih dokumenata koji se odnose na historiju revolucionarnog pokreta, na rad i djelatnost Komunističke partije Jugoslavije. Ta skupina podijeljena je na manje grupe (29). O Istri ima dokumenata u grupama 1, 5, 6, 16, 21, 23, a u njima se nalaze podaci o radničkim partijama, o štrajkovima, građanskim partijama, teroru vladajuće stranke, političkim situacijama i izborima.

U drugom dijelu arhivska građa je nastala radom Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje — tu se nalaze izvještaji pojedinih drugova upućenih na rad u Istru, kasnije izvještaji baza i punktova, te Kotarskog komiteta KPH Kastav. U fondu Centralnog komiteta KPH nalaze se i izvještaji Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje. Tu je i građa Oblasnog komiteta KPH za Istru — izvještaji pojedinih baza upućeni partijskom rukovodstvu, zatim građa Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku, gdje se nalaze i neki izvještaji koji govore o Istri, pa dijelovi fonda ZAVNOH-a, Oblasnog NOO-a za Istru i drugih.

Zbirka memoarske građe, koja sadrži 2240 sjećanja, manjim dijelom odnosi se na Istru — svega 70 sjećanja.

Tonka Župančić, arhivist, u svom referatuavela je da Arhiv Jugoslavije ne raspolaže znatnijom količinom arhivske građe koja se odnosi na ova područja, a potječe iz vremena između dva rata. Međutim u pojedinim arhivskim fondovima nalaze se spisi koji su veoma ilustrativni i govore o Istri. To su uglavnom ovi fondovi:

1. Ministarstvo prosvjete Kr. Jugoslavije (1921—1940) — fond je sređen i postoje detaljni sadržaji pojedinih spisa.
2. Ministarstvo unutrašnjih poslova Kr. Jugoslavije — građa je dostupna iako je ovaj arhivski fond u sređivanju.
3. Arhivski fond Dvora — građa je sređena i dostupna.
4. Centralni press-biro sadrži građu po tematskim grupama, a sadrži isječke iz domaće i strane štampe, prvenstveno jugoslavenske i talijanske te ostalih (ali nije sređena pa je istraživanje otežano).
5. Razna građa, kao na primjer preko 1500 originalnih dokumenata o italijanimizaciji slavenskih imena.

Vinko Branica, potpukovnik, govorio je o arhivskoj građi, koja se čuva u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu,² a odnosi se na vojne, političke i ekonomske prilike na teritoriju Istre, a po svojoj provenijenciji može se razvrstati u četiri osnovne arhivske grupe.

² Vidi: isto, str. 119—130.

Prvoj grupi pripada više organskih i tematskih skupina dokumenata iz sastava ratne arhive Vrhovne komande srpske vojske i vojske Kraljevine SHS iz vremena 1918—1920. godine neposredno po završetku I svjetskog rata.

Drugu skupinu sačinjavaju dokumenti talijanskih civilnih i vojnih vlasti između dva rata i u toku II svjetskog rata.

Treću grupu sačinjava jedna zbirka dokumenata iz fonda Ministarstva vanjskih poslova NDH s pisanim obradama o Istri, sastavljena poslije sloma Italije.

U četvrtu grupu spadaju svi sačuvani dijelovi fondova pojedinih štabova i jedinica narodnooslobodilačke vojske Hrvatske u Istri te jedinica 4. jugoslavenske armije.

Zivota Anić, arhivist, u svom saopćenju iznio je da Arhiv SIP-a u Beogradu čuva razne fondove koji sadrže građu i za ovo područje a naveo ih je ovim redom:

- Ministarstvo inostranih dela Kr. Srbije (1870—1918),
- Ministarstva inostranih poslova Kr. Jugoslavije i predstavništva Kr. Jugoslavije na strani,
- Ministarstvo vanjskih poslova NDH i predstavništva NDH s kojima je imala diplomatske odnose 1941—1945.
- Specijalizirana predstavništva — kao na primjer Stalna Jugoslavenska misija pri Društvu naroda,
- Arhivski fondovi koji su nastali radom kod rješavanja međunarodnih pitanja, kao na primjer arhivski fond Jugoslavenske delegacije na konferenciji mira u Parizu (1918—1920)
- Zatim fondovi poslijeratnog razdoblja — Savezni sekretarijat za inostrane poslove i predstavništva u inostranstvu, te bogata arhiva oko rješavanja pitanja razgraničenja s Italijom.

Za ova područja najznačajnija je grupa međunarodnih ugovora — građa o takozvanom »Jadranskom pitanju« u I i II svjetskom ratu.

Dr Juraj Lintl, arhivist iz Pokrajinskog arhiva u Kopru, u svom izlaganju izveo je da njihov arhiv sadrži arhivske fondove tog područja slovenske Istre, u prvom redu Općine Koper i Općine Izola, da je to arhivska građa koja tretira pitanja lokalne problematike sa svojim posebnostima koje proizlaze iz same arhivske građe.

Dušan Zorec, viši arhivist Historijskog arhiva Rijeka, govorio je o arhivskim fondovima Kotarskog kapetanata Volosko i Riječke prefekture.

Navodeći područje koje je pripadalo Kotarskom kapetanatu Volosko, kao i historijat njegovog nastanka, u nastavku je iznio podatke o najznačajnijoj građi za istraživače a to su: prezidijalni spisi (1883—1908), mobilizacijsko-politički povjerljivi spisi, policijsko povjerljivi spisi (1915—1918). U periodu između rata (1919—1926) od izvanrednog je značaja povjerljiva građa civilnog povjerenika za kotar Volosko, kabinetnski spisi Podprefekture Volosko, povjerljivi personalni spisi i drugi. Ovaj arhivski fond sadrži oko 500 svezaka knjiga i 1100 kutija spisa i svojim sadržajem može pružiti obilje podataka.

Kvarnerska provincija kao političko-teritorijalni okrug nastala je kao posljedica zaključenog pakta između Kr. Italije i Kr. SHS; to je pravna tvorevina kojom se Rijeka pripaja Italiji. Administrativna struktura Kvarnerske provincije obuhvaćala je: Odljel kabineta, administrativni odjel, računovodstveni odjel i ured za likvidaciju. 1941. godine riječki prefekt formirao je posebnu administraciju za okupirano područje Jugoslavije, koje je ubrzo anektirano i pripojeno Prefekturi u Rijeci. Time je kvarnerski prefekt preuzeo funkcije slične onima koje je imao guverner za Dalmaciju ili civilni komesar za Ljubljansku provinciju.

U nastavku izlaganja data je detaljno struktura arhivskog fonda s klasifikacijom koja je prvo imala 14 a kasnije 27 serija, kao i njihov sadržaj. Napomenuta je i činjenica da su na osnovu i ove građe svojevremeno radile komisije za utvrđivanje ratnih zločina, te da je izrađeno oko 800 referata o političkim priilikama Prefekture u Rijeci.

Ovaj arhivski fond spada među veće fondove Historijskog arhiva Rijeka, obuhvaća preko 140 registara i 2330 svežnjeva arhivske građe, cjelovit je i dobro očuvan.

Zora Brečević, viši arhivist Historijskog arhiva Rijeka, govorila je o arhivskom fondu Zemaljskog sabora Istre (1861—1916).

Zemaljski sabor Istre osnovan je nakon pada apsolutizma. Predsjednik Sabora je zemaljski kapetan, koji je ujedno i predsjednik Zemaljskog odbora — izvršne vlasti. Sabor je birao dva zastupnika koji su predstavljali Istru u Carevinskom vijeću u Beču. Sabor je do 1898. godine zasjedao u Poreču, a kasnije u Puli i Kopru; zadnji je održan 1910. godine, ali su i Sabor i Odbor radili do 1916. godine a onda su raspušteni. Funkciju Sabora i Odbora nakon toga vršila je Zemaljska upravna komisija (1916—1917). Poslije okupacije Italija je postavila svog komesara za autonomne poslove (1918—1924). Od 1925—1928. godine poslove obavlja Kr. komesarijat za privremenu upravu pokrajine Istre, a od 1928. godine dalje Pokrajinska uprava Istre.

Područje djelatnosti zemaljskog sabora bilo je otprilike današnje područje općina na istarskoj regiji te Mali Lošinj, Cres, Krk, Kastav, Volosko (Opatija), Lovran i Mošćenice.

Zemaljski sabor Istre, zajedno sa svim organima koji su na istom području nastavili rad, obuhvaća preko 400 svezaka knjiga i 1000 svežnjeva spisa. Fond je registraturno sreden i pristupačan i je za istraživanja. Ovaj fond daje dragocjenu građu za proučavanje političkog, kulturnog i društvenog života Istre potkraj XIX i početkom XX stoljeća.

Jakov Jelinić, arhivist Historijskog arhiva u Pazinu, dao je u nešto širem izlaganju saopćenje o arhivskoj građi od 1918—1945. godine koja se nalazi u tom arhivu. Na spomenuto vremensko razdoblje odnosi se preko 20 arhivskih fondova, a razvrstani su u nekoliko grupa.

U prvu grupu spadaju fondovi općina i sudova. Postoje fondovi slijedećih općina: Pula, Pazin, Buje, Rovinj, Labin, Novigrad, Grožnjan i Buzet. Veliki broj fondova arhivske građe manjih općina nestao je i uništen.

Od sudskih fondova sačuvani su: Okružni sud u Puli i kotarski sudovi u Puli, Rovinju, Bujama, Labinu, Buzetu, Motovunu te Općinski sud u Poreču. Arhivska građa sudova samo je djelomično sredena, pa se ne može dati njihov potpuni sadržaj; u inventaru se vode kao jedinstvena serija.

U drugu grupu fondova ubrajaju se: fond Školskog proveditorata za Istru u Puli (1918—1945), koji ima nekoliko odjela; unutar svake grupe spisa postoji više podgrupa. Arhivski fond Prefektura u Puli je sreden, postoji dobar inventar, ima 410 svežnjeva, te 200 kutija građe o promjeni prezimena (1928—1938). Spisi ovoga fonda podijeljeni su u 27 serija od kojih svaka ima po nekoliko fascikula.

U trećoj grupi nalazi se sedam arhivskih fondova, koji su po sadržaju veoma važan materijal za povijest Istre. O toj arhivskoj građi nema literature, a nastala je u vremenu 1918—1922. godine. To su fondovi: Generalni vicekomesarijat za Istru u Poreču, Kvestura Pula, Civilni komesarijat (kasnije Podprefektura) Pazin, Civilni komesarijat (Podprefektura) Poreč, Civilni komesarijat Pula, Karabinjerska četa Pazin i Karabinjerska četa Rovinj. U nastavku izlaganja daje se pregled tih fondova i sadržaja pojedinih spisa. U zaključku se ističe da je u okviru ovakvog saopćenja i vremenskog ograničenja nemoguće dati kompletan pregled svih fondova, koji se čuvaju u Historijskom arhivu u Pazinu, za ovo razdoblje.

Ljubomir Petrović, arhivist Historijskog arhiva Rijeka, dao je pregled arhivske građe o Istri koja se čuva u Muzeju narodne revolucije u Rijeci, a koja se prema sporazumu predaje Historijskom arhivu. Za tu arhivsku građu može se reći da je fragmentarna, da su to dijelovi ili pojedine arhivske jedinice izuzete iz cjeline raznih arhivskih fondova. Građa je najvećim dije-

lom razvrstana prema stvaraoocu, što je dovelo do toga da je teško utvrditi kojem fondu su pojedini spisi pripadali.

Arhivska građa NOB-e dijeli se na dva dijela: vojnih jedinica i organa, te narodnu vlast. U arhivskoj zbirci Muzeja narodne revolucije nalaze se dijelovi arhivskih fondova i pojedini spisi vojnih jedinica i štabova koji su djelovali na tom području. Najvećim dijelom je to građa 43. divizije i njenih jedinica, a nastala je 1944. godine. Dat je pregled jedinica i štabova kojih građu posjeduje Muzej. Građa je sačuvana fragmentarno, po sadržaju je veoma različita, sadržana je u jednom manjem svežnju.

Arhivska građa nastala radom narodnih vlasti po količini je znatnija (pet manjih svežnjeva), a sadržava spise dva kotarska narodnooslobodilačka odbora: Lovran i Opatija. Organizaciono su i jedan i drugi potpadali pod Okružni narodnooslobodilački odbor za Rijeku.

Pored arhivske građe nastale do 15. V 1945. godine Muzej narodne revolucije posjeduje i arhivsku građu, nastalu u prvim godinama nakon oslobođenja, a koja može biti interesantna za istraživače koji obrađuju pitanje priključenja Istre Jugoslaviji.

Završavajući ovaj pregled saopćenja o arhivskoj građi podnijetih na IV pazinskom memorijalu, možemo općenito reći da je pristup i obrada materijala bila različita. Djelomično je to ovisilo o samoj arhivskoj građi, njenoj količini i vrsti, a više je rezultat toga što saopćenja nisu, prije podnošenja, podvrgnuta jedinstvenim mjerilima u pogledu vremena izlaganja, te načina pristupa arhivskoj građi. Svakako je više trebalo govoriti o sadržajnoj fizionomiji arhivskih fondova koji su prezentirani.

Ljubomir Petrović